https://doi.org/10.58805/ebs.V.1(32)-15

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ БЕРУ ҰЙЫМДАРЫНЫҢ БӘСЕКЕГЕ ҚАБІЛЕТТІЛІГІНІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ФАКТОРЛАРЫ: ЭМПИРИКАЛЫҚ ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ

З.Т. Төребекова[1]✉, Б.Н. Боқаев[2], А.Д. Бактияров[3], Н.Б. Айжарыков[1]

[1] *Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан*
[2] *Қарағанды индустриялық университеті, Теміртау, Қазақстан*
[3] *Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан*
✉ *Корреспондент-автор: zttemirkhan@gmail.com*

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарының (ЖЖОКБҰ) бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін экономикалық факторлардың эмпирикалық талдауының нәтижелері берілген. Зерттеудің эмпирикалық негізін әртүрлі аймақтардағы және меншік түріндегі ЖЖОКБҰ-ның 1744 студенті мен профессорлық-оқытушылық құрамының (ПОҚ) 192 өкілдері арасында жүргізілген сауалнама құрайды. Жұмыс төрт зерттеу мәселесі төңірегінде құрастырылды: ресурстардың қолжетімділігі мен білім беру сапасын бағалау арасындағы байланыс, зерттеуді қаржыландыру тетіктерінің тиімділігі, жарияланған және нақты академиялық автономия арасындағы байланыс және ЖЖОКБҰ-ның жаһандық бәсекеге қабілеттілігінің негізгі экономикалық кедергілері.

Зерттеу нәтижесінде еліміз бойынша білім сапасын бағалаудың орташа көрсеткіші 5-тен 4,29 баллды (студенттер) мен 3,92 баллды (ПОҚ) құрады. Бұл ретте профессор-оқытушылар құрамы (ПОҚ) өкілдері студенттермен салыстырғанда ресурстардың қолжетімділігін неғұрлым сыни бағалайды. Бұл ЖЖОКБҰ-ның ресурстық қамтамасыз етілуінде белгілі бір шектеулер бар екенін көрсетуі мүмкін.

Сонымен қатар, материалдық-техникалық база жалпы оң бағаланады, бірақ ЖЖОКБҰ арасында айырмашылықтар бар. Цифрландыру негізінен білім беру үдерісінде жақсы жолға қойылған. Ал ғылыми зерттеулерді қаржыландыру тұрақты ғылыми даму үшін әлі де жеткіліксіз. Зерттеу нәтижелері негізінде ЖЖОКБҰ-ды бюджеттік және бюджеттен тыс қаржыландырудың тиімділігін арттыруға бағытталған ұсынымдар әзірленді.

Түйін сөздер: университеттердің бәсекеге қабілеттілігі, білім беру экономикасы, адами капитал, жоғары білімді қаржыландыру, цифрландыру, академиялық автономия, Қазақстан.

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ОРГАНИЗАЦИЙ ВЫСШЕГО И ПОСЛЕВУЗОВСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ: РЕЗУЛЬТАТЫ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

З.Т. Төребекова[1]✉, Б.Н. Боқаев[2], А.Д. Бактияров[3], Н.Б. Айжарыков[1]

[1] *Алматы Менеджмент Университет, Алматы, Казахстан*
[2] *Карагандинский индустриальный университет, Темиртау, Казахстан*
[3] *Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*
✉ *e-mail: zttemirkhan@gmail.com*

В статье представлены результаты эмпирического анализа экономических факторов конкурентоспособности организаций высшего и послевузовского образования (ОВПО) Республики Казахстан. Эмпирической основой послужил опрос 1744 студентов и 192 представителей профессорско-преподавательского состава (ППС) ОВПО из различных регионов и форм собственности. Исследование основано на четырех исследовательских вопросах, связанных с взаимосвязью доступности ресурсов с оценками качества образования, эффективностью механизмов финансирования науки, соотношением заявленной и фактической академической автономии, а также ключевыми экономическими барьерами на пути глобальной конкурентоспособности высших учебных заведений.

Установлено, что средняя оценка качества образования в стране составляет 4,29 балла (студенты) и 3,92 балла (профессорско-преподавательский состав) из 5 возможных. При этом представители ППС демонстрируют более критические оценки доступности ресурсов по сравнению со студентами, что может

свидетельствовать о наличии определенных ограничений в ресурсном обеспечении организаций высшего и послевузовского образования. Показано, что материально-техническая база оценивается положительно, но неравномерно, цифровизация фрагментирована и сосредоточена в основном в образовательном процессе, а финансирование науки воспринимается как недостаточное для устойчивого научного развития. На основе полученных данных были сформулированы рекомендации по повышению эффективности бюджетного и внебюджетного финансирования ОВПО.

Ключевые слова: конкурентоспособность университетов, экономика образования, человеческий капитал, финансирование высшего образования, цифровизация, академическая автономия, Казахстан.

ECONOMIC FACTORS OF THE COMPETITIVENESS OF HIGHER AND POSTGRADUATE EDUCATION ORGANIZATIONS IN KAZAKHSTAN: RESULTS OF AN EMPIRICAL STUDY

Z.T. Torebekova[1]✉, B.N. Bokayev[2], A.D. Baktiyarov[3], N.B. Aizharykov[1]

[1] *Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan*
[2] *Karaganda Industrial University, Temirtau, Kazakhstan*
[3] *L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*
✉ *e-mail: zttemirkhan@gmail.com*

The article presents the results of an empirical analysis of the economic factors of competitiveness of higher and postgraduate education organizations in the Republic of Kazakhstan. The empirical basis was a survey of 1,744 students and 192 representatives of the faculty of the HPEO of various regions and forms of ownership. The study is based on four research questions related to the relationship of resource availability with assessments of the quality of education, the effectiveness of mechanisms for financing science, the ratio of declared and actual academic autonomy, as well as key economic barriers to the global competitiveness of higher education institutions. It was found that the average assessment of the quality of education in the country is 4.29 points (students) and 3.92 points (teaching staff) out of 5. Faculty members assess the availability of resources more critically than students, which may indicate certain limitations in the resource provision of HPEO.

It is shown that the material and technical base is evaluated positively, but unevenly, digitalization is fragmented and concentrated mainly in the educational process, and science funding is perceived as insufficient for sustainable scientific development. Based on the data obtained, recommendations have been formulated to improve the effectiveness of budgetary and extra-budgetary financing of HPEO.

Keywords: competitiveness of universities, economics of education, human capital, financing of higher education, digitalization, academic autonomy, Kazakhstan.

Кіріспе. Білім экономикасының қалыптасуы жағдайында жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру ұйымдарының (ЖЖОКБҰ) бәсекеге қабілеттілігі көбінесе білім беру процесінің сапасымен ғана емес, сонымен қатар олардың жұмыс істеуінің экономикалық жағдайларымен - қаржыландыру көлемі мен құрылымымен, ресурстарды бөлудің тиімділігімен, инфрақұрылымға инвестициялармен және ғылыми-зерттеу қызметін ынталандырумен анықталады. Академиялық дербестікті кеңейтуді, цифрлық технологияларды енгізуді және білім беру бағдарламаларын интернационалдандыруды қоса алғанда, жоғары білім беру жүйесін жаңғырту жөніндегі реформалар кешенін іске асыратын Қазақстан Республикасы үшін осы қайта құрулардың экономикалық негізділігі мәселесі ерекше практикалық маңызға ие болады.

Бұл ретте, декларацияланатын институционалдық өзгерістерге қарамастан, бірқатар жүйелі экономикалық проблемалар сақталып отыр. Олардың ішінде ЖЖОКБҰ-ны ресурстық қамтамасыз етудің бірқелкі еместігі, ғылымды бюджеттік және бюджеттен тыс қаржыландырудың шектелуі, цифрлық инфрақұрылымға инвестициялардың жеткіліксіз қайтарымы және университеттердің ресми академиялық дербестігі мен нақты қаржылық дербестігі арасындағы алшақтық бар. Бұл проблемаларды нақты түсіну үшін білім беру процесіне тікелей қатысатын оқытушылар мен білім алушылардың бағасы маңызды. Олардың ресурстар мен оқу орнының жағдайына қатысты пікірі ЖЖОКБҰ қызметінің экономикалық тетігіндегі негізгі мәселелерді анықтауға мүмкіндік береді.

Бұл зерттеудің мақсаты - студенттер мен оқытушылардың бағалауына негізделген Қазақстандағы жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру мекемелерінің бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін экономикалық және ресурстық факторларды анықтау, сондай-ақ олардың қабылдауына салыстырмалы талдау жүргізу.

Зерттеудің ғылыми жаңалығы екі негізгі мүдделі топтың - студенттер мен оқытушылардың бағалауларын салыстыру арқылы бір зерттеу аясында Қазақстандағы жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру мекемелерінің экономикалық бәсекеге қабілеттілік факторларын салыстыруда жатыр. Зерттеу ресурстармен қамтамасыз ету, цифрландыру, зерттеулерді қаржыландыру және академиялық автономия туралы қабылдаудағы байқалған топтар арасындағы айырмашылықтарды эмпирикалық түрде сипаттайды.

Талдауды құрылымдау үшін келесі зерттеу сұрақтары (ЗС) тұжырымдалды:

ЗС1. Студенттер мен оқытушылар жоғары оқу орындарының ресурстармен (материалдық, техникалық және цифрлық) қамтамасыз етілуін және оқу процесінің сапасын қалай бағалайды және олардың бағалауында қандай айырмашылықтар байқалады?

ЗС2. Ғылыми-зерттеу қызметін қаржыландыру мен ынталандырудың қолданыстағы тетіктері ЖЖОКБҰ-ның бәсекеге қабілеттілігін арттыруға қандай шамада ықпал етеді немесе кедергі келтіреді?

ЗС3. ЖЖОКБҰ-ның ресми түрде жарияланған академиялық автономиясы университеттердің нақты қаржылық және басқарушылық тәуелсіздігімен қаншалықты қамтамасыз етілген?

ЗС4. Респонденттер қандай ішкі және сыртқы экономикалық факторларды қазақстандық ЖЖОКБҰ-ның жаһандық бәсекеге қабілеттілігінің негізгі шектегіштері деп санайды?

Материалдар мен әдістер. Осы зерттеудің эмпирикалық базасын Қазақстан Республикасының ЖЖОКБҰ-ның ПОҚ мен білім алушылары арасында жүргізілген сауалнама нәтижелері құрайды. Сауалнамаға респонденттердің әлеуметтік-демографиялық сипаттамаларын, білім беру процесінің сапасын, материалдық-техникалық қамтамасыз етуді, цифрландыру деңгейін, ғылыми-зерттеу белсенділігін, әкімшілік және қаржылық жағдайларды, сондай-ақ ЖЖОКБҰ бәсекеге қабілеттілік факторларын бағалауды қамтитын жеті тақырыптық блок кірді. Бұл ретте, іріктеме мақсатты сипатқа ие және өңірлердің әртүрлілігін, ЖЖОКБҰ түрлерін (мемлекеттік, ұлттық, жеке) және респонденттердің кәсіби мәртебесін көрсетеді.

Деректерді өңдеу үшін сипаттамалық статистика және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды, соның ішінде респонденттердің екі тобы - ПОҚ мен білім алушылар арасындағы орташа бағалар мен жоғары/төмен бағалардың үлестерін салыстыру.

Үлгінің жалпы сипаттамасы 1-кестеде келтірілген.

1 - кесте. Іріктеменің әлеуметтік-демографиялық құрылымы

Көрсеткіш	Білім алушылар (N = 1744)	ПОҚ (n = 192)
Әйелдердің үлесі	57,3%	74,5%
Мемлекеттік ЖЖОКБҰ	78,1%	65,6%
Жеке ЖЖОКБҰ	17,9%	33,3%
Ұлттық университеттер	4,0%	-

Ескерту: сауалнама деректері бойынша авторлар құрастырған.

Білім экономикасының қалыптасуы жағдайында ЖЖОКБҰ-ның бәсекеге қабілеттілігі тек академиялық сапаның туындысы ретінде емес, ресурстық қамтамасыз етудің, ғылыми-зерттеу қызметін қаржыландыру тетіктерінің және университеттердің нақты институционалдық автономиясының өзара іскімылы нәтижесінде қарастырылуда [1, 2]. Жоғары білім беру жүйесін жаңғыртудың ауқымды реформаларын - академиялық дербестікті кеңейту, цифрландыру және интернационалдандыруды іске асыратын Қазақстан үшін осы қайта құрулардың экономикалық негізділігі мәселесі ерекше практикалық маңызға ие болып отыр [2].

Жоғары білімнің бәсекеге қабілеттілігін экономикалық тұрғыдан түсіну екі өзара толықтырушы дәстүрге негізделген. Біріншісі - білім беруге инвестицияларды елдің экономикалық өсуінің және жұмыс күшінің өнімділігін арттырудың факторы ретінде қарастыратын адами капитал теориясы [1, 3] осы дәстүр аясында университет тек білім беру ғана емес, сонымен бірге салынған бюджеттік және бюджеттен тыс ресурстардан пайда әкелетін экономикалық агент ретінде әрекет етеді. Екінші дәстүр - ресурстармен қамтамасыз ету, таланттардың шоғырлануы және басқару тиімділігінің көрсеткіштері арқылы бәсекеге қабілеттіліктің нормативтік бағдарын белгілейтін «әлемдік деңгейдегі университеттер» мен жаһандық рейтингтерді институционалдық

зерттеу [4-6]. Бұл ретте, бірқатар авторлар нақты институционалдық тиімділіктің көрсеткіштері ретінде рейтингтік көрсеткіштердің әдіснамалық шектеулеріне назар аударады [7, 8], бұл рейтингтік талдауды білім беру процесіне тікелей қатысушылардың ПОҚ мен білім алушылардың эмпирикалық деректерімен толықтыру қажеттілігін көрсетеді.

ЖЖОКБҰ-ның материалдық - техникалық және цифрлық қамтамасыз етілуі мен білім беру сапасын қабылдау арасындағы байланыс посткеңестік жоғары білім беру жүйелері бойынша әдебиеттегі тұрақты талдау пәні болып табылады. Посткеңестік кеңістіктегі 25 жылдағы жоғары білім берудегі өзгерістерді қорытындылай келе, зерттеушілер университеттердің ресурстық қамтамасыз етудегі біркелкі еместігін, сондай-ақ еуропалық стандарттарға ресми институционалдық жақындаған кезде де аймақтың құрылымдық сипаттамасы ретінде сақталатынын көрсетеді [9]. Қазақстанға қатысты Дүниежүзілік банктің Орталық Азиядағы жоғары білім берудің өңірлік интеграциясы туралы баяндамасы ресурстарды біріктіру және өңірлік үстемдік орталықтарын құру жекелеген университеттердің Инфрақұрылым тапшылығын өтеу және зерттеу сапасын арттыру құралы ретінде қарастырылатынын көрсетеді [10]. Қазақстанның ұлттық жобалары мен ғылыми трендтеріне скиентометриялық шолу жариялау белсенділігінің формальды көрсеткіштерінің өсуі аясында Ғылым мен білім берудің цифрлық инфрақұрылымына салымдардың біркелкі емес қайтарымын да тіркейді [2]. Бұл деректер ЖЖОКБҰ-ның ресурстық қамтамасыз етілуін негізгі стейкхолдерлер беретін білім беру процесінің сапа бағаларымен байланыстыру туралы алғашқы зерттеу сұрағын тексеру үшін эмпирикалық негіз жасайды.

Бұл тұста, Қазақстанның жоғары білім беруді мемлекеттік қаржыландыру тетіктері өтпелі экономикалардағы жоғары білім беруді қаржыландыру модельдерін бағалау үшін бұрын ұсынылған тұрақтылық, нәтижеге және инновациялық құрамдас бөлікке бағдарлану өлшемдерін мемлекеттік гранттар моделіне қолданған зерттеулерде егжей-тегжейлі талданғанын атап кету керек [11, 12]. Университет басшылығы арасында қолданыстағы гранттық модельдің шектеулерін ресми мойындау кезінде статус-квоны өзгертуге төмен қызығушылық бар деген тұжырым ғылыми-зерттеу қызметін ынталандырудың мәлімделетін мақсаттарына ықтимал қайшы келетін институционалдық инерцияны көрсетеді. Бұл байқау «саясат ресурстары» (policy resources) призмасы арқылы егжей-тегжейлі баяндалады: қаржыландыру реформасын іске асыру тек нормативтік базаға ғана емес, сонымен қатар университеттердің қаржылық ынталандыруды зерттеу белсенділігіне айналдыру әкімшілік әлеуетіне де байланысты [13]. Бюджетаралық деңгейде білім беру шығыстарын бөлуді орталықсыздандыру және зерттеулерді коммерцияландыруды қоса алғанда, бюджеттен тыс қаражатты тарту бойынша ЖОО-лардың мүмкіндіктерін кеңейту қажеттілігі атап өтіледі [14]. Ынталандырудың қосымша тетігі 2015 жылғы ғылыми қызметті коммерцияландыру туралы Заңның және жер қойнауын пайдаланушылардың ҒЗТКЖ қаржыландыруға 1% пайдасын аудару туралы норманың, сондай-ақ университеттерге стратегиялық жоспарларды дербес қалыптастыруға және индустриялық әріптестерді білім беру процесіне тартуға мүмкіндік берген 2018 жылдан бастап, жоғары оқу орындарының академиялық және әкімшілік дербестігін кеңейтудің арқасында құқықтық негіз алған университет-индустриялық әріптестік институты болып табылады.

Сонымен қатар, әдебиеттің негізгі жиынтығы қазақстандық университеттердің ресми (заңды түрде бекітілген) және нақты (басқарушылық және қаржылық) автономиясының аражігін ажыратумен байланысты. Негізгі жұмыста Қазақстандағы ЖЖОКБҰ-ның автономиясына қатысты реформалары университеттердің бәсекеге қабілеттілігін нығайту құралы ретінде ойластырылғаны көрсетілген, алайда оларды практикалық іске асыру қабылдаудың бақылау цифрларын бөлуден бастап кадр саясатына дейінгі негізгі басқару шешімдерін сақталып отырған мемлекеттік бақылаумен шектеледі [15]. Бұл ретте, Еуропалық университеттер қауымдастығының Қазақстанның университеттік автономияға көшуі туралы есебі нормативтік шеңбер мен институционалдық практика арасындағы ұқсас алшақтықты белгілейді [16]. Бұл проблема посткеңестік елдердегі жоғары білім маркетингінің кең үдерісімен және екі арналы қаржыландыру жүйесімен (dual-track tuition) байланысты, онда университеттердің ресми қаржылық дербестігі мемлекеттік тапсырыс пен реттелетін тарифтерге тәуелділікпен қатар өмір сүреді [17]. Қазақстандық университеттер мәртебесінің айырмашылығы - автономды ұйым (Назарбаев Университеті), ұлттық, мемлекеттік, АҚ мәртебесі бар жоғары оқу орындары, жеке университеттер - нақты қаржылық дербестіктің және мемлекеттік гранттарға қолжетімділіктің айтарлықтай әртүрлі көлемін айқындайды, бұл жүйенің институционалдық біртектілігін көрсетеді [11]. Бұл деректер зерттеуге үшінші зерттеу сұрағын - декларацияланатын және

нақты автономия арасындағы алшақтық туралы эмпирикалық тексерілетін сұрақты қосуды негіздейді.

Университеттердің жаһандық рейтингтері туралы әдебиеттер бәсекеге қабілеттіліктің сыртқы факторларын талдау үшін сыни негіз қалыптастырады: рейтингтік көрсеткіштер ағылшын тілді зерттеу университеттерінің құрылымдық артықшылықтарын жаңғыртуға бейім, бұл шеткі жүйелер университеттеріне, соның ішінде қазақстандықтарға жүйелік кедергілер тудырады [6, 7]. Қазақстанның Болон процесіне интеграциялану мәселелері-кредиттік жүйені енгізудің бөлшектенуі, біліктілікті тану, академиялық ұтқырлық - 2010 жылдардың басында атап өтілген, өзектілігін сақтап, бәсекеге қабілеттіліктің ішкі шектеулерінің бір бөлігін айқындайды [18]. Академиялық ұтқырлықтың «кері ағынын» талдау - шетелдік оқытушыларды Қазақстанға тарту-кадрлық құрамды интернационалдандыру университеттердің ғылыми өнімділігінің құрылымдық шектеулерін ішінара ғана өтейтінін көрсетеді [19]. Ағымдағы зерттеу авторларының зерттеулері қазақстандық университеттердің жаһандық рейтингтерге қатысуы дәйексөздеу және зерттеулерді интернационалдандыру көрсеткіштері бойынша әлемдік көшбасшылармен біркелкі емес динамикамен және тұрақты алшақтықпен сипатталады [20], ал Қазақстанның жоғары білімінің бәсекеге қабілеттілігін бағалауға «үштік спираль» (Triple Helix) тәсілін қолдану институционалдық, мемлекеттік және индустриялық факторларды біртұтас деңгейге байланыстыруға мүмкіндік береді аналитикалық модель [21]. Қазақстанның жоғары оқу орындарының саясаты, зияткерлік капиталы және бәсекеге қабілеттілігі туралы жұмыс осы факторларды ұлттық контекстке қатысты одан әрі операциялық етеді, бұл оны төртінші зерттеу сұрағын тұжырымдау үшін тікелей теориялық негізге айналдырады [22].

Сондай-ақ, ЖЖОКБҰ-ның бәсекеге қабілеттілік экономикасымен тығыз байланысты әдебиеттің жеке желісі шетелдік университеттердің қазақстандық түлектерінің зияткерлік көші-қонына арналған. «Болашақ» бағдарламасы және шетелдік білім берудің өзге де нысандары түлектерінің едәуір бөлігі отандық университеттер мен ғылыми-зерттеу институттарындағы жұмысқа қайта оралмайтыны көрсетілген, бұл ЖЖОКБҰ-ның кадрлық және зерттеу әлеуетіне тікелей әсер етеді [23]. Бұл ретте, мамандардың осы тобының кәсіби құзыреттері мен олардың қазақстандық еңбек нарығында нақты қолданылуы арасындағы алшақтық белгіленеді [24], ал Президенттік стипендиялық бағдарлама шеңберінде таланттарды ұстаудың институционалдық тетіктері олардың тиімділігі тұрғысынан талданады [25]. Бұл деректер зерттеудің экономикалық шеңберін толықтырады, өйткені зияткерлік көші-қон салдарынан жоғалған адами капитал отандық ЖЖОКБҰ-ның бәсекеге қабілеттілігіне аз инвестициялаудың мүмкін шығындарын білдіреді.

Осы тұста, жүргізілген шолу қазіргі әдебиеттерде Қазақстанның ЖЖОКБҰ - ның экономикалық бәсекеге қабілеттілігінің жекелеген өлшемдері-мемлекеттік қаржыландыру модельдері, автономияның формальды реформалары және қазақстандық университеттердің жаһандық рейтингтердегі жағдайы егжей-тегжейлі сипатталғанын көрсетеді. Сонымен қатар, әдебиетте білім беру процесінің тікелей қатысушылары - ПОҚ және білім алушылар - ресурстық қамтамасыз етуді, ғылымды қаржыландыруды және нақты дербестікті қабылдауды біріктіретін эмпирикалық деректердің тапшылығы бірыңғай зерттеу шеңберінде сақталады.

Нәтижелер және талқылау. *Ресурстық қамтамасыз ету және білім беру сапасын бағалау (ЗС1*). Ел бойынша білім беру сапасының орташа бағасы білім алушыларда 5 балдан 4,29 баллды және ПОҚ-да 3,92 баллды құрады; жоғары бағалардың үлесі (4-5 балл) тиісінше 82,5% және 70,8% - ға жетті (2-кесте, 2-3-суреттер). ПОҚ-ның неғұрлым сыни ұстанымы қаржыландыруға, нормативтік реттеуге және әкімшілік жүктемеге байланысты институционалдық шектеулерді тереңірек түсінумен түсіндіріледі, ал білім алушылар негізінен процестің ұйымдастырушылық және оқу-әдістемелік аспектілерін бағалайды.

Сауалнама нәтижелері респонденттердің материалдық-техникалық қамтамасыз ету деңгейін білім беру мен ғылыми зерттеулердің сапасына әсер ететін ең маңызды факторлардың бірі деп санайтынын көрсетті.

Студенттер материалдық-техникалық ресурстардың қолжетімділігін орташа есеппен 5 балдан 4 баллға бағалады. Жоғары баға бергендердің үлесі 70%-дан асты. Дегенмен, респонденттердің 25-30%-ы қолдау деңгейін орташа немесе орташадан төмен деп бағалады. Бұл кейбір респонденттердің материалдық ресурстардың қолжетімділігін жеткіліксіз деп санайтынын көрсетеді. Дегенмен, сауалнама деректері жоғары оқу орындары арасындағы ресурстар мен инвестициялардың нақты бөлінуін тікелей бағалауға мүмкіндік бермейді.

Профессор-оқытушылар құрамы материалдық-техникалық базаны біршама төмен бағалайды. Әсіресе арнайы зертханалық жабдықтар мен замана-

уи ғылыми ресурстардың қолжетімділігіне қатысты мәселе бар.

Осылайша, ЗС1 мәліметтері бойынша, студенттер мен оқытушылар білім беру сапасын жалпы алғанда оң бағалайды, бірақ оқытушылар ресурстардың қолжетімділігіне біршама сын көзбен қарайды. Айырмашылық әсіресе зертханалық жабдықтар мен мамандандырылған ғылыми технологиялардың қолжетімділігіне қатысты байқалады. Бұл нәтижелер респонденттердің ресурстардың қолжетімділігі мен білім беру сапасы туралы түсініктеріндегі параллель үрдістерді көрсетеді, бірақ олардың статистикалық байланысын анықтау үшін қосымша талдау қажет.

2-кесте. Білім беру сапасы мен ресурстық қамтамасыз етуді салыстырмалы бағалау

Индикатор	Білім алушылар	ПОҚ
Ел бойынша білім беру сапасын бағалау, 5-тен қанша балл	4,29	3,92
ЖЖОКБҰ-да білім беру сапасын бағалау, 5-тен қанша балл	4,33	4,10
Ел бойынша жоғары бағалардың үлесі (4-5)	82,5%	70,8%
ЖЖОКБҰ-дағы жоғары бағалардың үлесі (4-5)	83,9%	80,7%
Материалдық-техникалық қамтамасыз ету, жоғары бағалардың үлесі	>70%	білім алушыларға қарағанда төмен

Ескерту: сауалнама деректері бойынша авторлар құрастырған.

Сонымен қатар, сауалнама нәтижелеріне сәйкес, респонденттер ЖЖОКБҰ-ғы цифрландыру деңгейін жалпы алғанда орташа деп бағалайды. Білім беру процесінде цифрлық шешімдерді пайдалану салыстырмалы түрде жоғары бағаланғанымен, оларды зерттеу, басқару және халықаралық процестерге енгізу төмен бағаланған. Бұл нәтижелер респонденттердің цифрлық инфрақұрылым барлық салаларда бірдей пайдаланылмайтынына сенетінін көрсетеді.

Ғылыми-зерттеу қызметін қаржыландыру және ынталандыру (ЗС2). Алынған деректер респонденттердің зерттеу қызметін ЖЖОКБҰ бәсекеге қабілеттілігінің негізгі факторларының бірі деп санайтынын көрсетеді. Алайда қолданыстағы қаржыландыру мен ынталандыру тетіктері тұрақты ғылыми қызметті дамыту үшін жеткіліксіз деп бағаланады.

Негізгі кедергілер ретінде қаржылық ресурстардың шектеулілігі, оқыту жүктемесінің жоғары болуы, зерттеу жобаларын іске асырудағы күрделі әкімшілік рәсімдер және жарияланымдық белсенділікті ынталандыру тетіктерінің біркелкі болмауы аталады. Кей жағдайда жарияланымдарға қойылатын талаптар қосымша қаржылық немесе уақыттық қолдаумен қамтамасыз етілмейді.

Осыған байланысты респонденттер зерттеу қызметінің тиімділігін арттыру үшін ғылыми зерттеулерді қаржыландыруды ұлғайту, ЖЖОКБҰ-дағы ынталандыру жүйесін жетілдіру және бюрократиялық рәсімдерді жеңілдету қажет деп санайды. *ЗС2* бойынша сауалнама нәтижелері де осы мәселелердің тұрақты ғылыми дамуға тікелей әсер ететінін көрсетеді.

3-кесте. ЖЖОКБҰ қызметінің бағыттары бойынша цифрландыру деңгейі

Цифрландыру бағыты	Даму деңгейін бағалау
Оқу процесі (платформалар, ЭОР)	Орташа/ орташадан жоғары
Ғылыми-зерттеу қызметі	Фрагменттік, нүктелік сипат
Басқару және интернационалдандыру	Қалыптасудың бастапқы кезеңі
Киберқауіпсіздік пен деректерді қорғау	Басымдық ретінде қабылданбайды

Ескерту: сауалнама деректері бойынша авторлар құрастырған.

Академиялық автономия және қаржылық-әкімшілік шарттар (ЗС3). Респонденттер университеттердің қаржылық жағдайын олардың бәсекеге қабілеттілігіне әсер ететін маңызды факторлардың

бірі ретінде бағалайды. Қаржылық мүмкіндіктер материалдық-техникалық базаны жаңартуға, ғылыми зерттеулерді қолдауға және халықаралық жобаларға қатысуға тікелей әсер етеді.

Респонденттердің басым бөлігі университеттер автономиясын кеңейту олардың дамуына оң ықпал ететінін атап өтеді. Алайда сауалнама нәтижелері ресми түрде берілген академиялық автономия мен оны іс жүзінде жүзеге асыру арасында белгілі бір алшақтық бар екенін көрсетеді. Университеттердің академиялық өкілеттіктерінің кеңеюі әрдайым жеткілікті қаржылық және басқарушылық икемділікпен қатар жүрмейді. Соның салдарынан білім беру бағдарламалары мен ғылыми бастамалар деңгейінде дербес шешім қабылдау мүмкіндігі шектелуі мүмкін.

ZS3 нәтижелері осы үрдісті респонденттердің бағалауы тұрғысынан көрсетеді. Сондықтан бұл қорытындыларды университеттердің нақты қаржылық автономиясын тікелей өлшеу ретінде емес, оның практикалық іске асуына қатысты респонденттердің бағасы ретінде қарастырған жөн.

ЖЖОКБҰ жаһандық бәсекеге қабілеттілік факторлары (ЗС4). Қазақстандық ЖЖОКБҰ-ның жаһандық бәсекеге қабілеттілік деңгейі орташа деп бағаланады. Респонденттердің басым бөлігі оны орташа немесе ортадан жоғары деңгейде бағалаған. Ал ең жоғары баға бергендердің үлесі салыстырмалы түрде аз.

Бәсекеге қабілеттілікті тежейтін негізгі ішкі факторлар ретінде қаржының жеткіліксіздігі, материалдық-техникалық базаның әлсіздігі, ғылыми зерттеулер жүргізу мүмкіндіктерінің шектеулілігі және цифрландыру деңгейінің төмендігі аталған. Яғни респонденттер негізгі кедергілерді білім беру мазмұнынан емес, көбіне экономикалық және ресурстық жағдайлардан көреді.

Сыртқы факторлардың ішінде білім беру саласындағы мемлекеттік саясат, халықаралық рейтингтердің талаптары және елдегі экономикалық жағдай ерекше аталады. Сонымен қатар білікті мамандардың шетелге кетуі ғылыми-педагогикалық кадрларды даярлауға салынған инвестицияның тиімділігін төмендететін фактор ретінде бағаланады.

Осылайша, ЗС4 бойынша респонденттер ЖЖОКБҰ-ның бәсекеге қабілеттілігіне ең алдымен экономикалық және ресурстық факторлар әсер етеді деп санайды. Оның ішінде қаржыландыру, инфрақұрылым, ғылым мен цифрландыруға қатысты ішкі мәселелерді шешу басым бағыт ретінде қарастырылады. Өйткені бұл факторларға сыртқы экономикалық жағдайларға қарағанда тікелей ықпал ету мүмкіндігі жоғары.

Зерттеу нәтижелері қазақстандық университеттердің бәсекеге қабілеттілігі ресурстардың қолжетімділігі, цифрландыру деңгейі, зерттеулерді қаржыландыру және институционалдық жағдайлармен байланысты бағаланатынын көрсетті.

Бірқатар көрсеткіштер бойынша оқытушылар мен студенттердің бағалауында айырмашылық байқалады. Әсіресе бұл зерттеулерді қаржыландыру, әкімшілік жүктеме және цифрлық жүйелерді енгізу мәселелерінде көрінеді. Мұндай айырмашылық оқытушылардың университеттің зерттеу, басқару және ресурстық үдерістеріне тікелей қатысуымен байланысты болуы мүмкін. Алайда оның себептері мен статистикалық маңыздылығы зерттеу аясында арнайы тексерілмегендіктен, нәтижелерді респонденттер топтарының институционалдық жағдайларды қабылдауындағы байқалған үрдіс ретінде қарастырған жөн.

Алынған нәтижелер бұрынғы зерттеулерде анықталған институционалдық мәселелерді оқытушылар мен студенттердің бағалауы тұрғысынан толықтырады. Зерттеу нәтижелері мен әдебиеттерді талдау ЖЖОКБҰ-ды дамытуда инфрақұрылым, цифрландыру және зерттеулерді қаржыландыру мәселелерін адами капиталды дамытумен және институционалдық ортаны жетілдірумен өзара байланыста қарастыру қажеттігін көрсетеді. Ұсынылған бағыттардың тиімділігі кейінгі зерттеулерде қосымша бағалауды қажет етеді.

Қорытынды. Жүргізілген зерттеу студенттер мен оқытушылардың бағалауында қазақстандық жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігіне ресурстардың қолжетімділігі, зерттеулерді қаржыландыру, цифрландыру және институционалдық жағдайлар қатар әсер ететінін көрсетті. Осы нәтижелер мен әдебиеттерді талдау негізінде жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігін арттыруға бағытталған келесі ұсыныстар әзірленді. Ғылым мен білім беруді қаржыландыру көздерін әртараптандыру, ЖЖОКБҰ-ның зерттеулерді қаржыландырудың гранттық және бюджеттен тыс тетіктеріне қолжетімділігін кеңейту. Академиялық дербестікті кеңейтуді ЖЖОКБҰ-ның бюджеттік және бюджеттен тыс қаражатты бөлудегі қаржылық дербестігінің нақты өсуімен үндестіру. Материалдық-техникалық және цифрлық инфрақұрылымды фрагменттік жаңартудан кадрлар даярлау мен ғылыми зерттеулердің басым бағыттарымен байланысты стратегиялық инвестициялық жоспарлауға көшу. Адами капиталға қо-

сымша инвестицияларды дамыту-ПОҚ-ның цифрлық және басқарушылық құзыреттері-онсыз цифрлық инфрақұрылымға салынған инвестициялардың қайтарымы шектеулі болып қалады. ПОҚ жариялаңымдық және гранттық белсенділігінің қаржылық ынталандыруларын арттыра отырып, ғылыми жобаларды іске асырудың әкімшілік (транзакциялық) шығындарын азайту.

Ұсынылған тәсілдер ЖЖОКБҰ-ның ресурстарды пайдалану тиімділігін арттыруға және бәсекеге қабілеттілігін нығайтуға ықпал етуі мүмкін. Алайда олардың нақты нәтижелілігін бағалау үшін объективті қаржылық және институционалдық көрсеткіштерге негізделген қосымша зерттеулер қажет.

Бұған қоса, зерттеудің бірқатар шектеулері де бар. Біріншіден, іріктеу мақсатты түрде жүргізілгендіктен, алынған нәтижелерді Қазақстандағы барлық ЖЖОКБҰ-ға тікелей жалпылауға болмайды. Екіншіден, зерттеу респонденттердің бағалауына негізделген және ЖЖОКБҰ-ның нақты қаржылық және ресурстық көрсеткіштерін тікелей өлшемейді. Үшіншіден, қолданылған сипаттамалық статистика мен салыстырмалы талдау анықталған айырмашылықтардың статистикалық маңыздылығын және көрсеткіштер арасындағы себеп-салдарлық байланыстарды анықтауға мүмкіндік бермейді.

Сондықтан болашақ зерттеулерде репрезентативті ұлттық іріктеуді қалыптастырып, объективті қаржылық және институционалдық деректерді пайдалану, сондай-ақ корреляциялық, регрессиялық және көп айнымалы эконометрикалық әдістерді қолдану орынды.

Қаржыландыру. Жұмыс Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі, ИРН BR28712521 «Қазақстан Республикасындағы жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі білім берудің жаһандық бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету стратегиясы: ғылыми-әдістемелік тәсіл» ҒЗЖ қаржыландыратын жоба шеңберінде орындалды.

Әдебиеттер

1. Baidybekova S., Sauranbay S., Yermekbayeva D. Investment in Education as a Factor of Economic Growth of the Country // Eurasian Journal of Economic and Business Studies. −2022. -Vol. 66(4). -P. 105-114. DOI 10.47703/ejebs.v4i66.194.
2. A Decade of Transformation in Higher Education and Science in Kazakhstan: A Literature and Scientometric Review of National Projects and Research Trends // Publications. −2025. -Vol. 13(3): 35. DOI 10.3390/publications13030035.
3. Sabirova R., Andabayeva G., Mussayeva A., Bissembiyeva Z., Tazhidenova A., Karimbayeva G. Development of Human Capital in the Labor Market in the Modernization of the Economy of Kazakhstan // Australasian Accounting, Business and Finance Journal. −2024. -Vol. 18(4). -P. 201-219. DOI 10.14453/aabfj.v18i4.11.
4. Salmi J. The Challenge of Establishing World-Class Universities//Washington, DC: The World Bank. −2009. −136 p. DOI 10.1596/978-0-8213-7865-6.
5. Altbach P.G., Salmi J. (Eds.) The Road to Academic Excellence: The Making of World-Class Research Universities//Washington, DC: The World Bank. −2011. −428 p. DOI 10.1596/978-0-8213-8805-1.
6. Hazelkorn E. Rankings and the Reshaping of Higher Education: The Battle for World-Class Excellence. – 2nd ed./London: Palgrave Macmillan. −2015. −322 p. DOI 10.1057/9781137446671.
7. Marginson S. University Rankings and Social Science // European Journal of Education. −2014. -Vol. 49(1). -P. 45–59. DOI 10.1111/ejed.12061.
8. Pusser B., Marginson S. University Rankings in Critical Perspective \// The Journal of Higher Education. −2013. -Vol. 84(4). -P. 544-568. DOI 10.1080/00221546.2013.11777301.
9. Huisman J., Smolentseva A., Froumin I. (Eds.) 25 Years of Transformations of Higher Education Systems in Post-Soviet Countries: Reform and Continuity/Cham: Palgrave Macmillan. −2018. −482 p. DOI 10.1007/978-3-319-52980-6.
10. Nikolaev D., Ambasz D., Malinovskiy S., Olszak-Olszewski A., Zavalina P., Botero Álvarez J. Towards Higher Education Excellence in Central Asia: A Roadmap for Improving the Quality of Education and Research through Regional Integration// Washington, DC: The World Bank. −2023. DOI 10.1596/40502.
11. Ait Si Mhamed A., Vossensteyn H., Kasa R. Stability, Performance and Innovation Orientation of a Higher Education Funding Model in Kazakhstan // International Journal of Educational Development. −2021. Vol. 81: 102324. DOI 10.1016/j.ijedudev.2020.102324.

12. Kireyeva A.A. Structural Transformation of Higher Education in Kazakhstan: Educational, Economic and Social Dimensions // Eurasian Journal of Economic and Business Studies. - 2026. - Vol. 70(1). - P. 73–87. DOI 10.47703/2789-8253-2026-1-73-87.
13. Kasa R., Ait Si Mhamed A., Rydchenko V. Mapping the Implementation of Higher Education Funding Reform in Kazakhstan: Policy Resources Perspective // Policy Reviews in Higher Education. −2020. -Vol. 4(2). P. 228-246. DOI 10.1080/23322969.2020.1793217.
14. Zamirbekkyzy M., Saparova B., Bulakbay Zh. Financing Education Spending in the Context of Interbudgetary Relations in the Republic of Kazakhstan // Journal of Public and Nonprofit Affairs. −2024. Vol.10(1). DOI 10.20899/jpna.g1spd012.
15. Hartley M., Gopaul B., Sagintayeva A., Apergenova R. Learning Autonomy: Higher Education Reform in Kazakhstan // Higher Education. - 2016. -Vol. 72. -P. 277-289. DOI 10.1007/s10734-015-9953-z.
16. European University Association. Transition to University Autonomy in Kazakhstan //[Электронды ресурс]. -Brussels: EUA. −2019. URL: https://www.eua.eu/publications/reports/transition-to-university-autonomy-in-kazakhstan.html. Date of access:10.06.2026.
17. Smolentseva A. Marketisation of Higher Education and Dual-Track Tuition Fee System in Post-Soviet Countries // International Journal of Educational Development. −2020. -Vol. 78: 102265. DOI 10.1016/j.ijedudev.2020.102265.
18. Yergebekov M., Temirbekova Z. The Bologna Process and Problems in the Higher Education System of Kazakhstan // Procedia - Social and Behavioral Sciences. −2012. -Vol. 47. -P. 1473-1478. DOI 10.1016/j.sbspro.2012.06.845.
19. Lee J.T., Kuzhabekova A. Reverse Flow in Academic Mobility from Core to Periphery: Motivations of International Faculty Working in Kazakhstan // Higher Education. −2018. -Vol. 76. -P. 369-386. DOI 10.1007/s10734-017-0213-2.
20. Bokayev B., Torebekova Z., Aizharykov N. Participation of Kazakhstani Universities in Global Rankings: Analysis of Dynamics, Problems, and Prospects // Higher School of Kazakhstan. −2025. -Vol. 51(3). -P. 55-62. DOI 10.59787/2413-5488-2025-51-3-55-62.
21. Torebekova Z., Bokayev B., Zhakypova F., Baktiyarov A., Utepkaliyeva B. Assessing the Global Competitiveness of Kazakhstan's Higher Education System: A Triple Helix Approach to Innovation and Institutional Development // Journal of Social Studies Education Research. −2026. -Vol. 17(1). -P.256-275.
22. Tarman B., Bokayev B., Torebekova Z. Policies, Intellectual Capital, and Competitiveness in Higher Education Institutions of Kazakhstan // Journal of Culture and Values in Education. −2026. -Vol. 9(1). -P. 183-224. DOI 10.46303/jcve.2026.9.
23. Bokayev B. Beyond Borders: Understanding Intellectual Migration among Kazakhstani Graduates of Foreign Universities // Journal of Social Studies Education Research. −2023. -Vol. 14(3). -P. 167-188.
24. Bokayev B., Kaimoldiyev A. The Effectiveness of the Application of the Professional Knowledge and Competencies of Graduates of Foreign Universities: The Case of Kazakhstan // Public Policy and Administration. −2022. -Vol. 21(2). -P. 9-21.
25. Bokayev B., Torebekova Z., Davletbayeva Z. Preventing Brain Drain: Kazakhstan's Presidential "Bolashak" Scholarship and Government Regulations of Intellectual Migration // Public Policy and Administration. −2020. -Vol. 19(3). -P. 25-35. DOI 10.5755/j01.ppaa.19.3.27764.

Авторлар туралы мәлімет

Торебекова З. Т. - PhD, Алматы менеджмент университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail:zttemirkhan@gmail;

Бокаев Б. Н. - профессор, Қарағанды индустриялық университеті, Теміртау, Қазақстан, e-mail: baurzhanbokayev@gmail.com;

Бактияров А. Д. - PhD докторанты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университет, Астана, Қазақстан, e-mail:baktiyarov.asset@gmail.com,;

Айжарыков Н. Б. - старший научный сотрудник, Алматы менеджмент университеті, Алматы, Қазақстан, e-mail:nblectures@gmail.com.

Information about the authors

Torebekova Z. - PhD, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: zttemirkhan@gmail.com;

Bokayev B. - Professor, Karaganda Industrial University, Temirtau, Kazakhstan, e-mail: baurzhanbokayev@gmail.com;

Baktiyarov A. - PhD Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan, e-mail: baktiyarov.asset@gmail.com;

Ayzharykov Nurbek - Senior Research Fellow, Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan, e-mail: nblectures@gmail.com.